

DOI: <http://www.doi.org/10.36719/2663-4619/66/6-8>

Rafail Ayvaz oğlu Əhmədli
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
ehmedli.rafail@mail.ru

Lalə Yaşar qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiəsi və İdman Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏDALƏT MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: dövlət, intibahına, humanizm, mənəvi kamillik, insanpərvərlik, sağlın, xeyirxahlıq, ədalət

The problem of justice in the works of Nizami Gancavi

Summary

The article discusses the creation of the image of a just ruler in the “Khamsa” of Nizami Gancavi in the 12th century, who made an invaluable contribution to the revival of Azerbaijan, including world culture. It also discusses the development of the ideas of statehood from the perspective of humanism and the important achievements of Azerbaijan’s socio-philosophical thought. At the same time, in all his works, the great thinker focused his attention on the problem of moral perfection, hard work and philanthropy. In addition to other high moral qualities, he drew attention to the problem of a just ruler and an ideal political structure. For him, the main features of a just ruler are decency and humanism. According to Nizami, virtue is the one who serves his people and on this basis, he called the rulers of his time to justice. He believed that, in a conscious human society, the main task of the state and its leader is to ensure public confidence in the authorities and restore justice. According to the poet, oppression should not be included in the sphere of the state, otherwise the prosperity of such a state will not last long.

Key words: state, renaissance, humanism, spiritual perfection, humanity, sovereignty, kindness, justice

XII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin intibahına dəlalət edən ən böyük nailiyyətlərdən biri, dünya hikmət xəzinəsinin əvəzolunmaz töhfələrindən hesab edilən poetik fəlsəfənin təşəkkül tapmasıdır. Bu dövr «Azərbaycan Renessansının önündə Nizami Gəncəvi gedirdi» (1, 56). Özünün ölməz dahi «Xəmsə»sində ədalətli hökmdar obrazını yaratmaqla Nizami Gəncəvi dövlətçilik ideyalarının humanizm müstəvisində təşəkkülünə rəvac vermişdi. Bu da, əlbəttə ki, Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin mühüm nailiyyətlərindən hesab olunur.

Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti «müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif rənglərlə təzahür etmiş renessansların ümumi məzmununu, əsas mündəricəsini onun humanizmində görürlər» (3, 13). Belə ki, renessans filosofları, ədibləri, rəssamları dini və dünyəvi məsələlərin müzakirəsində həmişə insan problemini ortaya atır, onun kamil gözəlliyini əks etdirməyə çalışır, insan üzərində dinin, dövlətin ağalığını rədd edir, haqsızlığı, zülmü qamçılıyır, azadlığı insanın təbii hüquqlarından sayırdılar.

XII əsr Azərbaycan poeziyasındakı humanizm ideyaları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu dövr ədəbiyyatın mərkəzində insan, onun ətraf aləmlə ünsiyyəti, mühit və insan, cəmiyyət və insan problemi dairəsində insani gözəlliklərin, xeyirxahlığın, qayğıkeşliyin və i.a. tərənnün edilməsi səciyyəvi haldır. «Mücirəddin Beyləqani, Fələki Şirvani, Məhsəti, Xaqani, Nizami şeiri öz ilkin istiqamətini bu məhəvdən alır və buraya da qayıdır, bu estetik anlayışda mərkəzləşir. Lakin əlbəttə ki, müxtəlif yollarla» (1, 48).

Sələfi Xaqanidən zəmanəyə qarşı «üsyankar ruhu» əxz etmiş böyük Nizami (80,55) orta əsr Azərbaycan fəlsəfi poeziyasının ən yüksək zirvəsinə qalxa bilmiş, Azərbaycan renessansının önündə getməyə müvəffəq ola bilmişdir. Nizamişünaslar çox haqlı olaraq dahi mütəfəkkir şairi nəinki orta əsr Azərbaycanın, həm də bütün müsəlman Şərqi'nin ən böyük, həm də həmişə yaşar nümayəndəsi hesab edirlər.

Böyük mütəfəkkir bütün əsərlərində mənəvi kamillik, əməksevərlik, insanpərvərlik və başqa yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə yanaşı ən çox ədalətli hökmdar və ideal siyasi quruluş üzərində dayanmışdır. Sağlının nüvəsini **ədəbdə**, adillik nişanəsini **xeyirxahlıqda**, ən böyük xəzinəni xalqa xidmətdə görən mütəfəkkir şair dövrünün hökmdarlarını **ədalətə** səsləyirdi.

Dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil,

Rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır bil (5, 317)

Bütün əsərlərində əməkçi insanların arzu və istəklərinin ifadəçisi kimi çıxış edən Nizami feodal cəmiyyətinin əsas nöqsanı və bələlərinin səbəbini ədalətsizliyə, zorakılığa, zülmə, qarətə rəvac verən hökmdarların, onların

məmurlarının xarakterində görür, öz tənqidini müasiri olduğu cəmiyyətin qayda-qanunlarına qarşı çevirir, sosial ədalətsizliyi və amansız istismarı cəsarətlə tənqid edirdi (6, 97-98).

Nizamiyə görə şüurlu insan cəmiyyətində **dövlət**in və onun başçısının əsas işi, varlıqlarının hikməti ictimai asayışı təmin etmək və **ədalət**i bərpa etməkdir. Şairə görə dövlət anlayışı ilə zülm bir araya sığmaz; əks təqdirdə dövlət çox yaşaya bilməz (6, 316-317).

Mütəfəkkir şairin əsas qayələrindən biri ideal hökmdar surəti yaratmaq olduğundan o, bütün əsərlərində həm mifik və həm də real hökmdarların surətlərini canlandırmış və demək olar ki, öz ideal hökmdarlarının əksəriyyətini Azərbaycandan seçmişdir. Müəllifin «Xosrov əv Şirin» əsərindəki Məhin Banu və Şirin, «İskəndərnamə»dəki Nüşabə öz təxəyyülünün məhsuludursa, əsərlərini ithaf edib bağışladığı Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Axsitan və s. real tarixi şəxsiyyətlərdir.

Nizami bütün yaradıcılığı boyu hökmdarları ədalətli olmağa, böyük filosofların məsləhətlərinə daim əməl etməyə səsləmişdir (6, 119-129).

Dahi mütəfəkkir əsərlərində mərkəzləşmiş dövlətçilik ideyasını irəli sürərək xalq deyimləri ilə bunu əsaslandırılmış və göstərmişdir ki:

Yüz şah olmaqdan xoşdur bir nəfər

Yağış çox yağarsa ziyanlıq verər (6, 172).

Şairə görə hər bir dövlətin uzunömürlü olmasını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də məhz ağıllı siyasətdir. Xarici siyasətlə yanaşı dövləti mətin edən həm də daxili siyasət, özünün dediyi kimi «xalq siyasətidir».

Dahi şair ədalətli monarx idealını hökmdar Şirinin şəxsinə cəmləşdirmişdir. Şairin hökmdar Şirini ideal hökmdar üçün zəruri olan bütün keyfiyyətlərə malikdir. Şirin ədalətli, humanistdir, xalqını sevir və ona daim qayğı göstərir. Onun idarəçiliyi sayəsində ölkədə bolluq yaranır, ölkə gözəl və abad bir guşəyə çevrilir, dövlətdə sülh yaranır, insanlar arasında düşmənçilik aradan qalxır. Xalq öz ədalətli şahını sevir və onunla fəxr edir. Buna görə də Nizami dövrünün hökmdarlarına dərs olsun deyər Şirinin şahlığını yüksək qiymətləndirir.

Şirinin əlinə çatanda şahlıq

Ölkədən hər yana yayıldı işıq.

...Qorxurdu fikrinin dağımıq çağı

Pozulsun saldıği ədalət bağı (5, 160).

Nizami «Xosrov və Şirin» əsərində hiyləgər və qəddar müstəbid olan Xosrovu Şirinin təsiri ilə müdrik hökmdara çevirir. Şair bütün əsərlərində olduğu kimi bu əsərdə də özünün dövlət və dövlətçiliklə bağlı fəlsəfi fikirlərini irəli sürərkən əqlə, zəkaya həmişə üstünlük verir.

Əsərlərinin təhlilindən aydın görünür ki, böyük mütəfəkkir şair öz dövrünün müstəqil Azərbaycan dövlətləri olan Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətləri ilə qürur duymuş, onların hökmdarlarını fəxrlə mədh etmiş, yeri gəldikcə dövlətin idarə olunmasında onlara öz dəyərli məsləhətlərini verməklə özünün və xalqının görmək istədiyi ideal hökmdar surətləri yaratmışdır. Bu haqda «Xəmsə»dən istənilən qədər nümunələr göstərmək olar.

Əlamətdar haldır ki, böyük Nizaminin dövlətçiliklə bağlı dərin fəlsəfi düşüncələri millilik ruhu ilə yoğrulmuşdur. Öz türklüyü ilə daim fəxr edən böyük mütəfəkkir türk hakimiyyətini ədalətin simvolu hesab edir. Səlcuq İmperatorluğunun dağılmasında müstəsna rol oynayan, gününü eyş-işrətə sərf edərək keçirən, məmur və darğaların ölkədə özbaşnalıqlar törədən, xalqa zülm edən Sultan Səncəri etnik cəhətdən Türk olsa da, onu Türk yox, «yağmaçı hindu» adlandırır, təqribən iki yüz illik, nəhəng bir Türk imperatorluğunun parçalanmasını ürək ağrısı ilə qələmə alır:

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti

Sarmışdı məmələkəti ədaləti, şəfqəti.

Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,

Demək, sən Türk deyilsən, yağması bir hindusan.

...Qalx, ey dərddi Nizami, bu dünyanı qucaqla,

Ürəklər qana döndü, elə sən də qan ağla (7, 111-112).

Böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi intibah mədəniyyətimizin zirvəsidirsə, onun zəngin yaradıcılığının zirvəsi, əzəmətli və ləyaqətli yekunu, özünə dünya şöhrəti qazandırmış «İskəndərnamə» əsəridir. Özünəqədərki bütün Şərq və Yunanıstan tarixini, elmi-fəlsəfi və dini irsini, görkəmli filosofların, hökmdarların, sərkərdələrin həyat və fəaliyyətini dərinlən öyrənən böyük filosof-şair bütün yaradıcılığı boyu onu daim düşündürən ictimai-siyasi həyat həqiqətlərini araşdırmış, insan və cəmiyyət münasibətlərini öz fəlsəfi konsepsiyası əsasında aydınlaşdırmağa səy göstərmiş, bu ictimai problemlərlə bağlı suallara cavab tapmağa çalışmışdır.

Dahi şair bütün əsərlərində olduğu kimi «İskəndərnamə» əsərində də feodal cəmiyyətində müşahidə etdiyi ictimai və mənəvi nöqsanları ifşa edərək, onları hansı yollarla aradan qaldırmaq haqqında düşünmüş, feodal

hakimlərə təsir göstərmək və onları **ədalətə** çağırmaq istəmişdir. Nizaminin elmi-fəlsəfi dünyagörüşünün ən böyük qələbəsi ondadır ki, onun yaratdığı ədalətli hökmdar yalnız qılıncı, şəxsi şücaəti ilə deyil, elmlə, ağılla, zəka ilə qalib gəlir. İskəndər həmişə öz ətrafına alimləri, filosofları toplayır, müxtəlif dillərdə olan kitabları yunancaya tərcümə etdirir, elmə qiymət verir, alimi, filosofu hamıdan üstün tutur.

...Ağıl hər bir sirrə yol tapsın deyə,
 ...Belə qərar verdi: yanında ancaq
 Hər kəs öz elmiylə bir yer tutacaq.
 Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət,
 Çünki elmə təşviq edirdi dövlət (6, 36-37).

«İskəndərnamə»də biz həm də Nizaminin dövlətçilik ideyalarının təkamülünün də şahidi oluruq. Belə ki, o, bütün ömrü boyu ümid bəslədiyi «ədalətli şah», «ideal hökmdar» konsepsiyasından getdikcə əl çəkir və əsərin ikinci hissəsi «İqbalnamə»də İskəndəri artıq ideal cəmiyyətə, «xoşbəxtlər ölkəsinə» aparıb çıxarır və bununla da demək istəyir ki, bəşər cəmiyyətinin səadət dolu gələcəyi ədalətli şah konsepsiyası ilə deyil, ancaq maddi və mənəvi azadlıq ideyaları ilə bağlıdır. Dahi mütəfəkkirin təsvir etdiyi «xoşbəxtlər ölkəsində» düzlük və bərabərlik hökm sürür, heç kəs yalan danışmır, acizlərə, dara düşənlərə kömək göstərilir. Bu ölkədə hamının varı bərabərdir, bütün mallar bərabər bölünür, heç kəs heç kəsdən artıq deyil, heç kəs ağlayana gülmür, heç kim oğurluq etmir, qapılara qıfıl vurulmur, mal-davar gözətçisiz otlayır. Bu ölkədə heç kəs pis yola çəkilmir, fitnə-fəsad axtarılmır, qan tökülmür, dərddin dərddinə şərik çıxılır, qızıla, gümüşə heç kəs aldanmır və s. və i.a.

Nizami tədqiqatçılarından bəziləri haqlı olaraq belə bir nəzəri fikir irəli sürmüşlər ki: «Nizaminin kamil cəmiyyət nəzəriyyəsi fantastik uzaqgörənliyin məhsulu, şair dühasının qeyri-adi tapıntısı deyil. Bu nəzəriyyə Şərq və dünya ictimai-fəlsəfi fikir tarixinin ideal cəmiyyət haqqındakı nəzəriyyələr zəncirində bir həlqədir. XII əsrə qədər tarixən mövcud olan bu və ya digər dərəcədə utopik ideala yaxınlaşan, müvəqqəti də olsa ömür sürmüş **demokratik dövlətlərin** qanunauyğun davamıdır» (4, 11-12). Bu sözlərin müəllifi görkəmli alim Zümrüd Quluzadə «Nizamişünaslıq»da ilk dəfə olaraq Nizaminin irəli sürdüyü ideal cəmiyyət haqqındakı fikirlərini tarixi faktlara əsaslanaraq Nizamidən qabaq da mövcud olduğunu göstərir. Belə ki, Z.Quluzadə bu məsələ ilə bağlı yazır: «İdeal şəhər və cəmiyyət haqda həm qədim dövr, həm də orta əsr Şərqlinin abidələrində müxtəlif təsəvvürlərə təsadüf edirik. Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət tapmış IX əsr alim və filosofu Fərabinin «Xeyrixah şəhər» əsərində hətta ideal şəhərlərin müəyyən təsnifatı belə verilir... Tarixdən məlumdur ki, kəskin sinfi mübarizə nəticəsində xalq kütlələrinin gücünə əsaslanaraq, Şərqdə ideal dövlətləri bu və ya digər dərəcədə xatırladan demokratik qərmətilər, ismaililər (bunlardan da qabaq məzdəkilər, xürrəmilər - R.Ə.) dövlətləri mövcud olub, bunlar və xüsusən Beyləqanda, XI əsrdə kəskin sinfi mübarizə nəticəsində müvəqqəti də olsa yaranan xalq hakimiyyəti, sözsüz ki, Nizaminin ideal cəmiyyət nəzəriyyəsini qidalandıran real zəmin idi» (4, 11).

Dahi mütəfəkkir şair bütün yaradıcılığında olduğu kimi bu möhtəşəm əsərində də Vətəni Azərbaycanı və mənsub olduğu türk soyunu unutmamış, hətta böyük imperiyaları diz çökdürən İskəndəri Azərbaycanın qadın hökmdarı Nüşabə qarşısında aciz duruma düşürmüşdür. Nüşabə mütəfəkkirin «Xosrov və Şirin» poeməsindəki Məhinbanu və Şirin surətlərinin davamıdır. Burada da «Nizami İskəndəri öz doğma yurdu Azərbaycana gətirmək üçün bilərəkdən tarixi anaxronizmə yol verir» (2, 11).

References

1. Azade R. Renaissance motives in XII century Azerbaijani poetry. / Ibrahimov M. Renaissance and the Azerbaijani Renaissance. -Azerbaijani Renaissance and Nizami Ganjavi. Baku, Science, 1984, 114 p.
2. Aliyev Q.J. Some philosophical problems of modern democratic processes. Doctor, Baku, 1997.
3. Ibrahimov M. Renaissance and the Azerbaijani Renaissance. Azerbaijani renaissance and Nizami Ganjavi. Baku, Science, 1984, 114 p.
4. Guluzadeh Z.A. The peak of perfection. Foreword. Nizami Gancavi. Iskendername, Iqbalname. Baku, Leader, 2004, 256 p.
5. Nizami Ganjavi. Khosrov and Shirin. Baku, Leader, 2004, 392 p.
6. Nizami Ganjavi. Isgandarnama. Iqbalname. Baku, Leader, 2004, 256 p.
7. Nizami Ganjavi. The Treasury of Mysteries. Baku, Leader, 2004, 264 p.